



Knjižne vezave iz predbaročnega časa: dopolnila k nekaterim spomenikom iz Ljubljane in Maribora

*Pre-Baroque bindings: supplements to some monuments
in Ljubljana and Maribor*

Nataša Golob

Oddano: 24. 8. 2018 – Sprejeto: 19. 2. 2019

1.02 Pregledni znanstveni članek

1.02 Review article

UDK 686.122:7.034

Izvleček

Članek temelji na ugotovitvah, ki so se izoblikovale ob pregledu številnih knjižnih vezav do sredine 16. stoletja. Upoštevani oziroma obravnavani rokopisi in zgodnji tiski so predvsem iz slovenskih knjižnic in arhivov, slovenskih provenienc v tujini ali pa so z našimi lokacijami kulturnozgodovinsko povezani. Namen članka je spodbuditi ciljno raziskovanje nekaterih poglavij vezav predbaročnega časa (do 1550), ki bi ob načrtnem delu lahko odpravilo še vedno moteče sive cone. Med zaželenimi cilji so predvsem pridobitev razvojno utemeljene terminologije, kataloga knjigoveških pečatnikov ter sistematična obravnava tako imenovanih mehkih vezav. Članek opozarja na dokumentarno vrednost starejših knjižnih vezav, ki vsebujejo izvirne zgodovinske podatke, imena knjigovezov, lokacij, letnice itd. ter so pomembni viri za antropologijo knjige. Nekaj besed je namenjenih tudi napačnim pogledom na estetiko knjižnih vezav, ki izvirajo iz premajhnega vzorca upoštevanih srednjeveških vezav ali pa iz nekritičnega ponavljanja vtisov, zapisanih v starejši literaturi.

Ključne besede: *srednji vek, renesansa, trde vezave, mehke vezave, pečatniki, Slovenija*

Abstract

The basis for this paper are conclusions, drawn from a survey of numerous bindings until mid-16th century, kept in libraries and archives in Slovenia, as well as those items that are of Slovenian provenance – but are nowadays found abroad – or closely

related with them in terms of cultural history. The purpose is to encourage the targeted research of some aspects of bindings from the pre-Baroque period, aiming to eliminate still persisting grey zones. Among the goals are above all the comprehensive terminological vocabulary, based on development of historical binding structures, a catalogue of blind tools, and a systematic survey of limp-bindings. The paper points out the documentary value of older bindings, which also contain original historical notices, names of binders, locations, dates etc. being important sources in the field of book-anthropology. It shortly presents traditional misconceptions of the aesthetics of bindings, resulting from an evaluation based on a small sample size of bindings, or caused by uncritical repetition of impressions, existing in older bibliography.

Keywords: *Middle Ages, Renaissance, hard-cover bindings, limp-bindings, blind tooling, Slovenia*

1 Prolegomena

V zadnjih desetletjih se je v Sloveniji precej povečalo število objav, ki se osredotočajo na srednjeveške vezave,¹ pri tem pa se mi v spomin vračajo besede Paula Schwenkeja, ravnatelja Pruske državne biblioteke in prednice današnje Državne biblioteke v Berlinu, da so bibliotekarji nedvomno poklicani, da prispevajo pomemben delež v raziskovanju, evidentiranju, zgodovinskem opredeljevanju starejših knjižnih vezav (Schwenke, 1898, str. 114). Če strnem Schwenkejeve besede, je vezava včasih tisti del knjige kot objekta, ki ima s knjigo (ko jo poistovetimo z napisano in včasih likovno izraženo vsebino) bolj malo skupnega, zato pa je na drugi strani skupek informacij o minulih časih v materialnem, rokodelskem pogledu, o tedanji estetiki, izobraženosti, prisotnosti v neki knjižnici, seveda tudi o lastniku. Če se spomnimo, so supralibri na knjigah Jožefa Kalasanca Erberga s citati iz Ovidija, Vergila in drugih antičnih avtorjev sicer zaznamovali (vsebinsko določeno) lokacijo knjige v veliki knjižnici, so pa predvsem mnogo razkrili o Erbergovem intelektualnem horizontu, zato nam je s takim spominom sporočilnost knjižnih vezav precej jasnejša. Vezave so v knjižnicah z zgodovinskimi fondi v veliki meri tehtni pričevalci zgodovine in Paul Schwenke je ocenil, da je kar 90 % knjižnih vezav zelo zgovornih in pomembnih nosilcev informacij (Schwenke, 1898, str. 115).

¹ Srednji vek kot obdobje razumem v zgodovinskem smislu, kakor ga je v zadnjem času opredelil Jacques Le Goff, ki opozarja, da je deljenje v obdobja utemeljeno z družbenimi, duhovnimi, znanstvenimi, tehničnimi in gospodarskimi dosežki oziroma preokreti. Le Goff postavlja prag med srednjim in novim vekom v sredino 16. stoletja oziroma v še poznejši čas (Le Goff, 2016, str. 115 in dalje, zlasti poglavji »Ein langes Mittelalter« in »Periodisierung und Globalisierung«). Zato postavljam v naslov izraz »predbaročni čas«.

V poznem 19. stoletju se je pogled spremenil in zbiralcem, bibliofilom in knjigovezom, ki so cenili estetsko izstopajoča dela, se je pridružila skupnost bibliotekarjev, ki so vezave vzeli pod drobnogled s kulturnozgodovinskega vidika. Bolj kot velika dunajska razstava, ko je Theodor Gottlieb leta 1906 postavil na ogled vezave tedanje Dvorne knjižnice in s tem predvsem lepotne dosežke knjigovezov,² je za ves poznejši čas pomembna dvojnost raziskovalnega in analitičnega, ki se je v znanstvenih krogih uveljavila na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Gottlieb je že v naslovu knjige poudaril oba vidika teh del, na eni strani tehnične lastnosti in na drugi umetniške kvalitete; ta razstava je pomenila pomemben prelom v dialogu z oblastmi in javnostjo (Gottlieb, 1910). Še pred tem je düsseldorfski knjigovez Paul Adam (1890) objavil knjigo o tehničnih vidikih in razvoju knjigoveških tehnik, umetnostnozgodovinske ozire pa je v zgodovinsko pregledno delo vključil Hans Loubier (1904).

V naslednjih desetletjih je izšlo veliko del, ki so oba vidika povezali, ker se dopolnjujeta. Večina preglednih del o razvoju in spomenikih knjigoveštva se strukturam in estetiki ni izognila (Colombo, 1950, 1952; Helwig, 1970; Mazal, 1997; Schmidt-Künsemüller, 1987; Schunke, 1974; Van Regemorter, 1992; in drugi), pomembno vlogo je odigral *Lexikon des gesamten Buchwesens*, ki je pred dobrimi 50 leti izšel v 3 zvezkih pri Antonu Hiersemannu, novejša izdaja (1987–2016) že šteje 9 volumnov, danes pa je spletno dosegljiv na Brilllovem portalu.

Ta dvojni pogled ali pristop je viden tudi v razstavah³ in objavah pri nas, poudariti pa velja, da je ob dobrih zgodovinskih analizah in predstavitev estetskih dosežkov (pri tem mislim zlasti na številne članke in monografije Branka Reispa (2001), Maje Žvanut (1988), Anje Dular (2002), Sonje Svöljšak (2004) in drugih)⁴ poglobljen uvid v strukturne oblike in uporabljene materiale mogoče dobiti predvsem v raziskovalnem okolju; za analize strukturnih prvin so najbolj poklicani strokovnjaki, ki lahko vzamejo rokopise in tiskane knjige v roke, marsikdaj jih morajo zaradi obnove tudi razdreti in taki postopki potekajo predvsem v restavratsko-konzervatorskih skupinah v Arhivu Republike Slovenije in v Narodni in univerzitetni knjižnici. Taki dogodki so med drugim omogočili, da smo dobili pregledno delo, ki ga je na osnovi neposrednega pregleda napisala Jedert Vodopivec (Vodopivec, 1999, 2000); to je oris knjižnih vezav oziroma temeljnih strukturnih prvin srednjeveških vezav s trdimi oporami, kakršne najdemo na rokopisnem gradivu iz slovenskih zbirk. Njenemu delu je treba dodati posamezne raziskovalne

² Reprezentativna je izdaja iz leta 1910.

³ Razstava *Umetniške vezave*, ki jo je gostila Narodna galerija v Ljubljani (21. marec–21. april 1985), nima kataloga, samo plakat.

⁴ Za vsakega imenovanega avtorja navajam le po eno delo, kar je bistveno premalo; popolnejšo bibliografijo posreduje vzajemni katalog slovenskih knjižnic COBISS.

študije o vezavah, posebej problematičnih procesih, npr. minimalnih posegih (npr. Avguštin Florjanovič, 2003, 2017).

Analize strukturnih danosti in zunanje podobe se s tem dvojnim pogledom povezujejo v informacije, kakršne posreduje vezava v celoti: tako včasih lahko utemeljeno povežemo posamezne volumne, ki tvorijo vsebinsko celoto, ali pa na podlagi specifičnih značilnosti vezav sklepamo o pripadnosti kodeksov neki zasebni ali institucionalni zbirki.⁵

2 Starejše knjižne vezave in izrazje

Za napredek v razčlenjevanju stoletja starih knjigoveških postopkov je nujna natančna strokovna terminologija, kar je nikoli končano delo, saj se jezik razvija,⁶ prav tako kot spoznavanje novih enot s prvinami, ki jih še niso natančno opisali, in praktične oziroma znanstvene potrebe. Naj na tem mestu opozorim na strokovni slovar za knjigoveštvo in tiskarstvo, ki ga je pripravil Fran Savinšek in je bil natisnjen v letih 1936 in 1937. Dvojezični, slovensko-nemški slovar izhaja iz slovenske jezikovne in rokodelske tradicije, kakršna se je izoblikovala po več stoletjih preskušene delovne prakse. Marsikateri izraz je šel v pozabo, saj se nekatera orodja ne uporabljajo več in v ilustracijo tega dinamičnega spreminjanja naj navedem naslednji primer: če je včasih mojster v roke vzel vrezilko⁷ in potegnil slepo, reliefno vglobljeno linijo, danes to opravijo stroji. Te slovenske besede (in marsikatero druge) tudi SSKJ ne pozna. V sodobni nemški literaturi bi največkrat prebrali »Streicheisen«, ki pove, da so s kovinskim, jeklenim orodjem potegnili linijo, blizu sta si starejša izraza, nemški »Graviernadel« in angleški opisni izraz »engraving needle«, oba pa lepo sporočita funkcijo orodja, a beseda »vrezilka« je zelo posebna, je iz slovenske rokodelske tradicije, le da je marsikdo ne razume več. V sedanje zapise s knjigoveškimi vsebinami vdirajo neologizmi, ki so dostikrat prevodi iz angleščine, in avtorji skoraj nič več ne posegajo po primerjalnih izrazih iz nemške ali italijanske rokodelske terminologije.

⁵ Kot ilustracijo teh situacij naj omenim rekonstrukcije biblioteknih fondov na temelju enake knjigoveške prakse v Žički kartuziji ali v samostanu nemškega viteškega reda v Ljubljani (Mairold, 1980; Mazal, 1974 in drugi avtorji). Vezavam je namenjena manjša pozornost, kadar je raziskovalni zapis osredotočen denimo na vsebinski oris ali zgodovino knjižnice; v takem primeru imajo vezave podrejeno mesto.

⁶ O terminoloških zagatah v procesu iz slovenščine v angleščino glej Lozar Štamcar (2007), za zgodovinski pogled na umetnostnozgodovinsko področje pa Dolšina (2014).

⁷ Savinšek (1936/1937, str. 217) ob tem navaja še več izrazov, povezanih z delovnim postopkom.

Verjetno tiči temeljni razlog za spremenljivost izrazov glede na avtorje (in s tem nedodelanost) strokovnega slovarja v dejstvu, da je gradivo iz slovenskih knjižnic in arhivov strukturno, časovno in regionalno razpršeno, da so »sestrski« kodeksi in zgodnje tiskane knjige, ki so bili prvotno v naših proveniencah, zdaj v veliki meri v tujini, posebej v Avstriji in Nemčiji, in je neposredna primerjava otežena. Nedvomno je težje izreči prepričljivo trditev, katere vezave tvorijo zaokrožene skupine in kako so se posamezne knjigoveške prvine razvijale ter sčasoma oblikovale in preoblikovale, kadar ni mogoče hkrati imeti pred seboj rokopisov oziroma širše vzeto knjig, ki so predmet primerjalne analize.

Kot primer detajlirane študije knjigoveških prvin naj vnovič navedem raziskovalno delo Nicholasa Pickwoda ob vezavah iz pretežno organsko rastoče knjižne zbirke Ramey (sedaj v knjižnici Pierpont Morgan Library); v tej razpravi je zapisal, da je popis vsake obravnavane trde vezave vseboval 222 alinej, vsake mehke vezave pa 135 (Pickwoad, 1995, str. 210). Ta knjižnica je hranila rokopise in zgodnje tiske predvsem iz 15. in 16. stoletja, kar samo po sebi pove, da je izrazje opisovalo prvine zelo pozne rokodelske večšine.⁸ V objavljenem popisu jih žal ni navedel, čeprav bi bilo odlično vedeti, katere detajle je zajel, kako jih je poimenoval in kaj so pomenili v končnem ovrednotenju knjigoveških prvin. O Pickwodovi dokumentaciji si lahko ustvarimo le posredni vtis; besedilo je tako rekoč »pika na i« večmesečnega dela tega vrhunskega raziskovalca, poznavalca in strokovnjaka, ki se že desetletja ukvarja s knjigoveškimi dilemami. Njegova študija Rameyevе knjižne zbirke temelji na sklopu 359 pretežno renesančnih knjižnih vezav, zato so do izraza prišli zgodovinska rast rodbinske biblioteke, izvor v francoskem okolju in z vsebinami povezane knjigoveške posebnosti. Pickwodove informacije so merodajne kot zrcalo poglobljenega raziskovanja, ki je osredotočeno na dano zbirko. Lahko jih vzamemo kot napotilo, na kaj je treba biti pozoren, vendar z jasno zavestjo, da je gradivo iz sleherne zbirke, zasebne ali institucionalne, nujno podvrženo svojim posebnostim.

Za nas bi bil vpogled v Pickwodov seznam, ki ga je uporabil za analizo Rameyevе zbirke in izoblikovano strokovno izrazje, nadvse dragocen, vendar se ne morem ogniti pripombi: za gradivo iz naših krajev in razvoj znanja o srednjeveških vezavah je dosti pomembnejše poznavanje terminologije, ki so jo v malone stoletju

⁸ Slehernemu raziskovalcu starejših knjižnih vezav je znan *Ligatus*. A research Centre of the University of London s številnimi projekti (med njimi je najbolj znan projekt, vezan za knjižnico sinajskega samostana sv. Katarine) in bibliografijo, ki ima tudi *A dictionary of descriptive terminology* (<http://cool.conservation-us.org/don/>). V slovarju je navedeno tudi izrazje, ki ga je Pickwoad uporabljal že pri popisu Rameyevе knjižne zbirke; terminologija, ki jo najdemo na spletni strani *Ligatusa*, je raziskovalno napredovala in ni več identična z izrazi v času popisovanja Rameyevе zbirke.

osredotočenih raziskav ustvarili poznavalci srednjeveških in renesančnih knjig v Srednji Evropi, pretežno na nemškem govornem območju, saj so nas v zgodovinskem, antropološkem in kulturnem pogledu oblikovale povezave s kraji vzhodnoalpskega in južnonemškega okolja. Angleška terminologija temelji na strukturah otoških in ev. italijanskih ter francoskih rokopisov (ki jih je angleška aristokracija rada zbirala), ni pa merodajna za tiste vezave, ki so del našega patrimonija: med nemškimi in slovenskimi izrazi obstaja (prevodna) soodvisnost, ki temelji na skladnih rokodelskih praksah.

3 Pečatniki iz vzhodnoalpskih krajev

Tehten pogoj za raziskovalno napredovanje je možnost oziroma nemožnost imeti vezavo v rokah. Brez neposrednega pregleda ni mogoče videti in kritično ovrednotiti strukturnih prvin; prav tako se pogled omeji na zunanost, če za rokopis ali tiskano knjigo ni predvideno razprtje zaradi restavratorsko-konzervatorskih nalog. V iskanju delavniških povezav pa so za naše kraje dobra opora objave o avstrijskih vezavah in knjigovezih, omembe uporabljenih materialov, opozorila na duhovite rokodelske rešitve, imenovanja oseb ob knjigah in knjižnicah ter informacije o hierarhičnih razmerjih med njimi, opozorila na tradicije in novosti ter na estetske odločitve, ki jih razkrivajo izbrani pečatniki. Izkaže se, da so že med temi zunanjimi lastnostmi uporabni podatki, na osnovi katerih je mogoče sorazmerno natančno datiranje pri nas hranjenih vezav in razkrivanje delavniških povezav. Zato naj spomnim na članek Gertraut Laurin o pečatnih vzorcih na vezavah kodeksov iz nekdanjega dominikanskega samostana na Ptujju (Laurin, 1965). Ob izboru je zapisala, da pet pečatnikov kaže povezavo z Dunajem, kar bi se lahko zgodilo prek stikov z dominikanskim samostanom na Dunaju, ki je bil tudi osebno, ne le duhovno povezan s Ptujem, nekateri drugi pečatniki pa kažejo proti Brnu – tako velik samostan, kot je bil ptujski, je seveda imel svojega knjigoveza (Laurin, 1965, str. 356 in 360).

V njenem naslednjem članku, o vezavah rokopisov iz frančiškanskega samostana v Gradcu, pa je (zaradi tesnih stikov z Ljubljano; Lackner, 2006) pomemben odlomek o bratu Anastaziju, laiku, ki je vezal knjige po različnih krajih frančiškanske province.⁹ Ta podatek ponuja nov pogled na soodvisnost samostanov glede nekaterih potreb in pojasnjuje marsikaj o vezavah rokopisov in prvotiskov iz knjižnice ljubljanskih frančiškanov (Laurin, 1970). Anastazij je po naročilu

⁹ V graškem nekrologiju A, col. 20, št. 13 piše, da je 2. 10. 1485 umrl *Fr. Anastasius de Anaso laic(us) titlis precipue ligando libros Prouinciae*. Glej Laurin (1970, str. 361).

gvardijana frančiškanske province potoval od enega manjšega samostana do drugega, v celoti gledano pa se njegove vezave niso bistveno razlikovale (Holter, 1969, str. 284).¹⁰ Maria Mairold je v članku o zgodovini knjižnice v Žički kartuziji sestavila tudi seznama pečatnikov ter na tej podlagi utemeljila svojo ugotovitev, da je bil v samostanu stalen knjigovez (Mairold, 1980, str. 23–25),¹¹ je pa objavila manj pečatnikov, kot jih je najti na ohranjenih žičkih rokopisih in prvotiskih.¹² Poudariti velja, da je sistematično delo avstrijskih kolegov, ki so zaokrožili tematiko srednjeveških in renesančnih pečatnih vezav iz štajerskih samostanov,¹³ osvetlilo tudi razmerja z drugimi avstrijskimi pokrajinami (Laurin, 1961) in seveda z našimi lokacijami, ki so bile z njimi redovno, cerkvenopolitično in kulturno povezane.¹⁴

V navedenih člankih so reproducirani grafitni odtisi knjigoveških pečatnikov, zaradi katerih se je pod vprašajem znašlo veliko opredelitev o vezavah predbaročnega časa iz slovenskih javnih zbirk. Ni nujno, da so vse objave avstrijskih kolegov popolnoma zanesljive in da so pečatni motivi reproducirani v merilu 1 : 1, vsekakor pa postavljajo okvirne datume in okvirna izhodišča glede nastanka, razvejanosti in estetskega pojmovanja v nekem bibliotečnem (oziroma bibliofilskem) okolju.¹⁵

Ko je v letih od 1951 do 1958 Ernst Kyriss objavil zbirko 7088 pečatnikov,¹⁶ je dokazal, da so posamezni pečatniki značilni za knjigoveške delavnice in posamezne

¹⁰ Za potujoče knjigoveze in osebe, ki so kot diletanti izdelovali knjižne vezave (živeli pa so tudi od drugih nalog), je kontinuiteta sloga vprašljiva in svojim nalogam marsikdaj niso bili kos. Glej Holter (1969, str. 284).

¹¹ Dopolnila k temu članku M. Mairold o obsegu in zgodovini knjižnice Žičke kartuzije, ki izhaja iz Santoninovega poročila o 2000 kodeksih, glej Golob (2018).

¹² M. Mairold je objavila tudi odtise z zgodnjebaročnih vezav. Nepopoln, a še vedno precej obsežnejši nabor srednjeveških pečatnikov v Golob (2006, str. 34–35).

¹³ Leta 1970 je bil objavljen prvi članek o vezavah iz Sankt Lambrechta, okrašenih s pečatniki, sledili so članki, ki se nanašajo na rokopise iz cistercijanskega samostana Rein pri Gradcu, iz benediktinske opatije Admont, iz samostana avguštinskih korarjev v Vorau, cistercijanskega samostana Neuberg, dominikanskega samostana na Ptujju, frančiškanskega samostana v Gradcu, iz opatije Seckau, iz Žičke kartuzije, iz samostana avguštinskih korarjev v Stainzu ter leta 1993 še drugi del razdeljene knjižnice iz Sankt Lambrechta.

¹⁴ Naj opozorim na dva posebna članka, ki bi ju bilo dobro nadgraditi. E. Szentléleky-Koroknay (1985) v zanimivem članku opozarja na knjigoveško skladnost rokopisov iz kartuzije Bistra in kartuzije v Városlödu na Madžarskem, a žal ne navaja niti ene signature. O. Mazal (1974) pa je v kratkem članku, ki obravnava samo tri rokopise iz samostana nemškega viteškega reda v Ljubljani, ti so sedaj na Dunaju, posredoval številne podatke, med drugim smo seznanjeni s pečatniki; vse tri zajetne kodekse je v Ljubljani ok. 1440 prepisal Johannes Morgenpesser.

¹⁵ V članku, ki se sicer osredotoča na knjižno slikarstvo v rokopisu Petra Lombarda iz Univerzitetne knjižnice v Mariboru, sta dve kratki zaporedji primerjalnih grafitnih odtisov s platnic tega rokopisa in platnic prvotiskov: glede na oblikovno skladnost pečatnih vzorcev je jasno, da vezava ni niti italijanska niti iz 14. stoletja, kakor pravi starejša literatura (Golob, 2016, sl. 12 in 13).

¹⁶ V celoti je njegova zbirka grafitnih odtisov obsegala okrog 50.000 enot. Več: <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=128224746>

mojstre, da je oblikovna ureditev platnice podatek, ki pove, kje so knjigo zvezali in kdaj; samoumevno je, da dataciji besedila in vezave nista identični. V repertoarju grafitnih odtisov z naših vezav do leta 1550 se sprva pojavljajo nezahtevni geometrijski liki, mnoge oblike cvetlic od preprostih cvetkov s petimi, šestimi listi, v poznem 14. stoletju so vse pogostejše široko odprte pasijonke, v slikovitosti 15. stoletja je dosti previtih in koničastih lističev, zlomljenih trakov in storžasto oblikovanih šopkov – a med njimi so opazne, specifične razlike, ki usmerjajo k odgovoru, kdaj je bilo delo zvezano in od kod je prišel mojster ali kje (na sejmu, pri zlatarju) je pečatnike kupil. Zato postaja za sedanji in prihodnji čas vse bolj nujno, da bi bil tudi sklop knjigoveških pečatnikov z naših starejših vezav ustrezno dokumentiran in objavljen. Upoštevati jih je treba kot zanesljiv in pomemben vir podatkov.

Misel ob robu okrasnih pečatnikov: dobro je vedeti, da je vsak *ligator librorum* poznal tudi tehnike, ki so standardnim na videz blizu, pa so vendar med njimi posebne in redke rokodelske rešitve. Nekatere tehnične domislice so živele le nekaj desetletij in mogoče zato vse do pred kratkim niso bile prepoznane kot knjigoveške posebnosti in s tem dragocenosti. Verjetno bi tako tudi ostalo, če jih ne bi razkrili in odkrili skrbni in radovedni pogledi knjižničarjev in arhivistov.

Najprej nekaj besed o okrasnih odtisih z velikimi lesenimi matricami, o katerih je na splošno malo znanega. Narodna in univerzitetna knjižnica hrani odličen primer oziroma primera, ker gre za sprednji platnici dveh volumnov (od treh) s *Postilami k štirim evangelijem* Hugona a Sancto Caro (1200–1263), zdaj NUK 5525/I in 5525/III;¹⁷ na hrbtnih platnicah tvorijo kompozicijo odtisi kovinskih pečatnikov. Obris vzorcev z lesenih matric ni posebno plastičen in to pride do izraza pri odtisih letvičnih kompozicij, obrisi niso enakomerno ostri in podobe niso fino cizelirane; v primerjavi s kovinskimi knjigoveškimi pečatniki so bile lesene matrice velikih dimenzij bolj občutljive za pritisk (Juntke, 1967).¹⁸ Ljubljanska odtisa se po estetskem principu (v vibaste okvirje umeščeni šopki s storži in rastlinjem) uvrščata v tok južnonemške ornamentike, ki jo z največjim številom primerkov dokumentirajo vezave iz oficine Antona Kobergerja (in kjer je tudi najbolj neprekinjen tok oblikovnih različic) ter knjigovezov v Augsburgu, Bambergu in Nürnbergu.

¹⁷ Ljubljana, NUK: *Prima [-sexta] pars huius operis, contine[n]s textum Biblie, cu[m] postila domini Hugonis cardinalis etc ...* Basel: Johann Froben für Johann Amerbach, Johann Petri, Anton Koberger, 1–6, 1504.

¹⁸ Tak matrični princip so uporabljali tudi za potiske tkanin in usnjenih tapet, a kolikor poznam gradivo 15. in 16. stoletja, so take matrice prišle prav tudi pri okraševanju pohištva, lesenih opažev in kaset poslikanih lesenih stropov.

Samo na platnicah knjig majhnih dimenzij so z eno matrico okrasili vso površino, pri velikih formatih pa se uporabljene lesorezne matrice včasih prekrivajo ali pa so kompozicijsko zamaknjene, sicer pa podobne zdrse poznamo tudi pri okrasih s kovinskimi pečatniki. Lesene matrice velikih dimenzij je treba šteti za vmesno stopnjo v razvoju do kompozicijsko bogatih matric (s portali, portretnimi doprsji), ker pa jih je malo ohranjenih, so ti primerki toliko dragocenejši. Tako kot nekaj drugih obetavnih in kakovostnih tehničnih inovacij je tudi razvoj okraševanja z velikimi matricami odneslo protestantsko vrenje.

Od sredine 15. stoletja je zaznati večje vrednotenje usnjereza, zahtevne okraševalske tehnike, kjer je vsaka vezava unikatna (Von Rabenau, 2008); to je knjigoveška visoka moda, *la haute couture*. To velja v primerih, ko platnico obvladuje reliefno iz usnja izrezana likovna kompozicija in/ali prvine (napisi, črke, grbi, monogrami, letnice), zasnovane z likovnim izhodiščem.¹⁹ Za usnjerezne vezave – pogosto v kombinaciji s standardnimi pečatniki – so se odločali petičneži, škofi, knezi, kralji. Na temelju za zdaj pregledanega gradiva lahko rečemo, da imamo lep (delni) usnjerez iz zbirke Nadškofijskega arhiva Maribor, datiran z letnico (14)82, kar je redkost.²⁰ Na rokopisnem pontifikalu iz istega arhiva pa je vrezana lastniška okrajšava; ker zaznamuje lavantinsko škofijo, piše *Laven*,²¹ nima pa nobenih estetskih kvalitiet. Tudi delni usnjerezi so pomemben podatek o okolju nastanka in uporabe rokopisne ali tiskane knjige.

Kot pri nas nenačeto raziskovalno polje naj omenim še vezave, ki so okrašene s pečatniki, odtisi pa so poleg tega pobarvani in/ali pozlačeni. To so lahko zelo lepe stvaritve, ogrski kralj Matija Korvin (1458–1490) jih je imel v čisljih (Mazal, 1990, str. 69–74, sl. 24–32), tudi Friderik III. Habsburžan (1415–1493) je dal v živobarvno poslikane platnice zvezati več kodeksov. Med temi zasluži pozornost rokopis o cesarjevem prihodnjem zdravju in usodi, besedilo pa je napisal njegov najljubši astronom Bernard Perger, doma iz Zgornje Ščavnice (1440–1501).²² Ta rokopis je sijajno kopistično in slikarsko delo Ulricha Schreierja,²³ enako vezava, ki je unikatna v kompoziciji, posamezna polja pa so pobarvana. Poleti 2017 mi je Lilijana

¹⁹ Mazal (1997, str. 76–95), usnjerezu in vrezani risbi je posvečeno obsežno poglavje.

²⁰ Maribor, Nadškofijski arhiv, R 71: Paulus de Sancta Maria resp. Paulus de Burgos: *Scrutinium scripturarum*, Mainz: Peter Schöffer, 7. januar 1478. V katalogu inkunabul je naveden podatek, da je na sprednji platnici monogram ON, kar ni točno (Gspan in Badalič, 1957, str. 373). Natančnejši opis je objavljen v Filipič, Goličnik, Golob, Marinič in Urlep (2012, str. 229–231).

²¹ Maribor, Nadškofijski arhiv, Ms 17; ilustracija v Golob (2017a, str. 12).

²² Zdj Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2683: Bernard Perger, *Kalender 1482–1500*, 1482. Ta vezava je reproducirana v vsaki nekoliko prominentnejši publikaciji o dunajski Nacionalni knjižnici oziroma njenih dragocenostih.

²³ Ulrich Schreier je bil prepisovalec in iluminator z velikanskim opusom, nedvomno tudi knjigovez, vendar mi ni znano, ali je to dragoceno delo naročil in plačal cesar ali pa Bernard Perger.

Urlep iz Nadškofijskega arhiva Maribor pokazala prvotisk s pravnimi spisi.²⁴ Presenečenje je bilo popolno, saj so platnice kompozicijsko in estetsko podobno oblikovane kot kodeks za Friderika III., spet so elegantno lahkotni pečatniki istih oblik dopolnjeni z belo, modro in zeleno barvo, tako da je na platnicah vnovič poustvarjen vtis dragocene preproge. Barvitost v opusu domiselnega slikarja in knjigoveza Ulricha Schreierja (Laurin, 1959)²⁵ ni presenečenje, s pogledom na slovensko gradivo pa je treba dodati, da kaže tej vezavi pridružiti še tiste iz časa do sredine 16. stoletja, ki stremijo k večbarvnosti (in zlatenju) ter se ponašajo z obarvanimi, vzorčenimi, cizeliranimi in zlatenimi obrezami, se v vtisu približujejo konceptu preprog, pa se z njimi kot stvaritvami, ki imajo kot knjigoveški izdelki dodatno vrednost, nismo ukvarjali (Golob, 2017a, str. 11).

4 Kočljivost barve na usnjenih prevlekah

Razmisliti je treba tudi o nekritičnem ponavljanju trditev o tipičnih barvah usnjenih prevlek, ki naj bi bile značilne za vezave različnih redov.²⁶ Če naj bi bila za stiško knjižnico značilna bela barva (v katerem času?), zakaj potem med stišskimi vezavami prevladujejo rjave? V belo usnje niso oblečene srednjeveške vezave iz Stične (saj jih tako rekoč ni), ampak precej poznejše. Če je bela barva povezana s cistercijskim redom, kako da take vezave ne obvladujejo zunanjščin kostonjeviških rokopisov? Da je med knjigami frančiškanske knjižnice v Ljubljani po volji gvardijana Žige Škerpina (1689–1755) največ vezav v belo usnje in rjava barva (kot barva redovnega habita) tako rekoč ni prisotna, vemo (Svoljšak, 2009), pa tudi črna barva kartuzijskega reda nima tehtne besede pri zunanostih rokopisov in tiskov do 1550. iz Žičke kartuzije, Jurkloštra, Bistre in Pleterij. Upoštevati je torej treba čas, ko je nastala vezava, odločitev naročnika, prevladujoči okus in trenutne možnosti. Eno od takih napačnih stališč, izhajajočih iz modnih tokov v poznem 14. in večjem delu 15. stoletja, je večkrat zapisano mnenje, da so knjige, vezane v karminasto obarvano usnje, salzburškega izvora. V naših knjižnicah je več kodeksov oblečenih v tako obarvano usnje, pa niti ena vezava ni zadržno salzburška, res pa je bilo zelo priljubljeno karminasto obarvano usnje (ki je sedaj obledelo v temno rožnato). Tako so okoli leta 1400 v karminasto oblekli t. i. *Češki pontifikal* (NŠAM, Ms 12), *Kartuzijski gradual* iz Jurkloštra (NUK, Ms 22) je dobil

²⁴ NŠAM R 63, Michael de Dalen: *Casus summarii Decretalium Sexti et Clementinarum*; & Bernardus Parmensis: *Casus longi super quinque libros decretalium*, Basel: Michael Wenssler, 1479.

²⁵ Laurin (1959) se v članku osredotoča na Schreierjeva zgodnja dela, o barvi glej str. 238.

²⁶ Glonar (1937, str. 112) govori o značilnih stiških belih vezavah, na začetku članka pa je objavljen posnetek več knjig, kjer je videti tudi hrbe knjig v temnem usnju.

zelo podobno vezavo proti koncu 15. stoletja, ob koncu 14. stoletja so na Češkem dali platnice kodeksu Konrada von Waldhausna (na začetku zbornika pomembno besedilo *Postilla studentium sanctae Pragensis universitatis*; NUK, Ms 61), ki ima na platnicah s karminasto obarvanim usnjem pečatnike z motivom češkega kraljevskega leva, okoli 1470 je Leonhard Mair, knjigovez iz južne Nemčije, s tako obarvanim usnjem prekril platnice Petrarkove knjige *Zdravila zoper zlo in dobro srečo* (NUK, sign. 4400), ki je na Kranjsko prišla z Janezom Krstnikom Seebachom (1546–1613), v karminasto oziroma rožnato usnje je ovitih več kodeksov iz knjižnice nemškega viteškega reda, ki so bili v 15. stoletju zvezani v Ljubljani, itd. Seznam bi bil zelo dolg in vedno znova bi ugotovili, da so vezave nastale v različnih krajih Srednje Evrope, predvsem pa v vzhodnoalpskem prostoru.

5 Branje pripisov in drugih detajlov

Vezava je več kot funkcionalno varovalo knjižnega bloka, je nosilec številnih informacij, ki nam povedo, kaj in kako se je godilo knjigi do trenutka, ko smo jo vzeli v roke. V celoti je vsaka knjiga večplasten dokument o materialih, strukturah in zgodovini. Kot primer naj navedem rokopis s Papiasovim slovarjem in Kasiodorjevimi ter Psevdo-Kasiodorjevimi teksti, ki je kot Ms 4 hranjen v Narodni in univerzitetni knjižnici (Kos in Stelè, 1931, str. 95–96). Besedilo je prepisano v italijanski knjižni rotundi s prehoda 13. v 14. stoletje, v rokopisu pa so številne slikarske iniciale, ki s svojo kakovostjo sicer ne osrečujejo, vendar so informacija o okolju, v katerem je nastal prepis. Zato pa je vezava vredna pozornosti: zunanjščina iz belega usnja je pokrita s številnimi pečatniki v predbaročnem slogu in na notranji strani sprednje platnice je več pripisov, iz katerih med drugim izvemo, da je kodeks leta (15)64 (pre)vezal ljubljanski knjigovez Krištof Wlös.²⁷ Na zgornjem robu je zagonetni, pravzaprav slabo razločljivi zapis v grščini in latinščini: *χví φύεοιμ βίτρας λάζας τότος illigatus Labaci per Christophorum Wlös anno 64^{to}*. Vendar: najprej je imenovana Bistra v slovenščini, ne v latinščini ali nemščini, kdo je bil prav tako navedeni Lazar, pa ne vemo: menih v Bistri? Tako nas sporočila z vezave opozorijo na mnogokulturnost zgodovine in okolja, v katerem je kodeks živel: latinsko zapisana besedila grškega cerkvenega očeta Papiasa iz Hierapolisa (ok. 70–155) in rimskega patricija Kasiodorja Senatorja (490–585) so prepisali v Italiji, v našem okolju pa tekste komentirali v nemščini in slovenščini, kodeks zvezali v Ljubljani in soudeleženi gospodje so poskrbeli za uganke v latinskem,

²⁷ Kolegica Anja Dular mi je sporočila, da je znana letnica njegove smrti (1607), sicer pa ni o njegovem delu nič znanega; za vse informacije in komentarje se ji lepo zahvaljujem.

grškem, slovenskem in nemškem jeziku. Ta kodeks in posebej platnice so prvovrsten dokument večjezikovne in večkulturne skupnosti na Kranjskem. Kot eden med številnimi podobno bogatimi pričevalci dokazuje, da so vezave zakladnica podatkov, na zunanosti in v notranosti je najti zaporedje imen, lastnikov, bibliofilov, bralcev itd., pomembnih za zgodovino posamezne knjižne enote in bralne kulture v celoti.

Pred nekaj tedni je Narodna in univerzitetna knjižnica v svojo zakladnico uvrstila rokopis, na kratko imenovan *Slavinski misal* iz leta 1481.²⁸ Iz kolofona izvemo,²⁹ da so misal za maše z liturgijo sv. Danijela naročili verniki iz Slavine, bolj malo pa je znanega o tem, kaj se je z rokopisom dogajalo. Da je nepopoln, ni dvoma: na notranji strani sprednje platnice so ostali lisasti odtisi prvotno nalepljenega spojnega lista, kar govori o fizičnih spremembah na kodeksu, sicer pa je na golem lesu mogoče prebrati lastniški podpis (verjetno ok. 1900) *Li ..è Antonio de Zacco (Zecco)*. Trije dodatni evidenčni zapisi³⁰ namigujejo, da je bil rokopis v različnih knjižnicah, ki so imele vsaj zasebne inventarje, tako da je naredil dolgo pot od Nürnberga do Slavine, v zasebne zbirke, do Toronta in avkcijskih hiš, preden je prišel v NUK. Tega ne bi vedeli, če ne bi bila notranja stran platnice popisana kot zgodovinska tablica.

Naj na tem mestu opozorim, da so tudi na drugih platnicah navedeni podatki, poleg že omenjenega Leonharda Mairja, ki je svoje ime imel vrezano na posebnem pečatniku, so tudi heraldična znamenja (glej o vezavi iz okolja univerze v Pragi, str. 23) – nekatera zapisana na leseni osnovi ali vdolbena z nožičem – letnice in devize. Posamezni pečatniki so redovno specifični (kar je odličen podatek), na drugih pa najdemo monograme, priprošnje, imena znamenitih mož, personifikacij itd. O tem vidiku pri nas hranjenih predbaročnih vezav vemo premalo, res pa so takrat, ko so bili pečatniki hladno odtisnjeni ali pa je bila matrica dalj časa v uporabi, nekateri napisi slabo čitljivi in je za identifikacijo podpora v obliki grafitnih odtisov in primerjav z avstrijskimi pečatniki nujna.

²⁸ Glej Smolik (2003, 2005).

²⁹ Na fol. 78rb piše: *Anno domini milesimo quadrigentesimo octuagesimo primo emptus est liber iste in die sancte Katherine. Tempore domini allexi de Dorvekh [Dorneckh] vicarii in Slawina. Et primo Stor et Matheo filio Caspar de salog victricum ibidem. Et coram fide dignis personis pro ducatis quinque et solidis septem de bonis ecclesie sancti danielis in salog. Et cetera.*

³⁰ Pod Zeccovim zapisom je s svinčnikom številka *Nz. 5*, na zgornjem robu 54 in na spodnjem *CE / CO / m*.

6 Monastične vezave, trde in mehke vezave

Nekatera napačna mnenja so trdovratna in jih ni lahko izkoreniniti, zato je treba ponovno poudariti, da so knjižne vezave s trdimi, lesenimi platnicami samo ena od obče prisotnih knjigoveških oblik. Upravičeno jih zaznamujemo z vzporednim poimenovanjem »monastična vezava«, ker so v samostanskih knjižnicah dali lesene platnice predvsem knjigam večjih dimenzij, ki so bile pomembnejše; to so bile zlasti liturgične knjige (za velike praznike) in knjige z referenčnimi besedili. Ti kodeksi so tako rekoč mirovali in – ker so precej težki – jih skorajda niso prenašali naokrog; lesene platnice so okrepile tudi marsikateri rokopis v dvornem oziroma grajskem okolju in tiste zasebne knjige, ki so jim hoteli dati posebno veljavo in so jim namestili kovinska zapirala in kovinske distančnike (ker ta na mehkih vezavah niso prišla v poštev). Takšen primer je t. i. *Hrenova Biblija*,³¹ ne posebno velik kodeks s tankimi lesenimi platnicami, ki so prevlečene z žametom v žakardnem vzorcu. Lesene platnice so dobili tudi številni molitveniki, ki jih vidimo naslikane v rokah beroče Marije, plemkinj in svetnic.³²

Za vsakdanjo študijsko ali praktično rabo so bile veliko pogostejše in prikladnejše mehke vezave, pergamentne in polpergamentne vezave, kartonaste vezave, pa vezave v platnice s poltrdim polnilom ali brez jedra, v usnjene platnice s preklopi, v tenke platnice s pregibi na konceh, da so zavarovali knjižni blok itd. Vsak poklicni knjigovez je obvladal različne postopke, knjigam je dal okroglena ali ravna hrbtišča, knjižni blok je povezal s platnicami prek notranjih, zunanjih ali pretaknjenih vezic iz različnih materialov. Mehke vezave predstavljajo številne, individualno zasnovane rešitve, kjer pa za zdaj nimamo pregleda in upoštevaty je treba tako liturgično-literarne in študijske kodekse kot rokopisne knjige, ki so urbarji, priročniki, protokoli, zbirke dokumentov (in niso konvoluti), popotne knjige itd. Ni pa pravilno stališče, ki mehke vezave kar z zamahom odpravi, češ da gre za manj kvalitetne izdelke, namenjene manj pomembnim vsebinam.³³

Za zdaj je videti, da so rokopisi z mehкими vezavami do sredine 16. stoletja pogosto sešiti z zunanjiimi (dolgimi ali verižičastimi) šivi na hrbtišču, vezice so praviloma gosto obšite in tehnike pretikanja so prilagojene posamezni knjigi (Golob, 2017b). V njih je prav tako dosti vpisov, ki so dragoceni zgodovinski podatki in bodo

³¹ Ljubljana, Semeniška knjižnica, Ms B. I. 1, pariško delo, 2. polovica 13. stoletja.

³² Lorenzo Gusnasco da Pavia, ki je Isabelli d' Este svetoval v umetniških zadevah, ji je poslal pismo o čudoviti vezavi drobne knjižice, ki jo je videl na Flamskem; ker omenja preiminitne srebrne zaklepe, je (Petrarkova) knjiga morala imeti lesene platnice – pismo je nastalo v povezavi z naročilom mantovske markize pri Aldu Manuziju. Prim. Federici in Zanetti (2017), za odlomek iz navedenega pisma in komentarje glej str. 124–125.

³³ M. Mau-Pieper (2005) že v uvodu izraža prepričanje, da so koperte (kot tip mehkih vezav) začasna knjigoveška rešitev.

pomembno prispevali k zaokroženi sliki jezikovne, bralne in splošne kulture v srednjem veku. Tako je presenetljiv rokopis iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani, Ms 22.³⁴ V kodeksu so molitve in pridige, prepisane v zadnji četrtini 14. stoletja, a kodeks je najbrž nastal v okolju južne Štajerske (Celja v času Hermana II.), ker so v njem zapisani kraji v okolici Celja, npr. Laško, Hum, Stranice, Konjice itd. in to bi pomenilo, da je mehka vezava izdelek mojstra iz Celja (Golob, 2017b, sl. 7). Temu dodajmo še rokopis z medicinskimi besedili magistra (Rai)mundina, zdaj Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2317, ki je datiran 1377 in 1378 in ga je v Celju prepisal zdravnik;³⁵ ta izjemno zanimiv in znanstveno dragocen rokopis ima mehko vezavo, tako da si lahko ustvarimo vsaj vtis, da so bile mehke vezave kvaliteten in pomemben element v procesu nastajanja in življenja knjige.

Izhodišče za tip vezave je torej namen, ki naj bi mu knjiga služila. Mehke vezave niso bile nič manj cenjene in zahtevne, dobra in trpežna vezava za knjigo, ki je morala velikokrat na pot, je bila vredna slehernega cekina. Kvantitativna ocena razmerja med trdimi in vsemi drugimi (mehkimi) vezavami ne more temeljiti na objektivnih danostih, a kazalo bi razmišljati, da je bilo sprva razmerje približno 10–15 % knjig s trdimi vezavami na eni strani in na drugi 85–90 % knjig z mehkiimi. Sedanje razmerje je tako rekoč na glavo postavljeno in odslikava posledice dejanj, ki so jih utrpele knjige. Na samem začetku mehkim vezavam namenjenega raziskovanja bi bilo treba postaviti razvid tipov oziroma struktur mehkih vezav, kar jih premoremo. Poimenovanja tipov (mogoče tudi ob oznakah vsebine) in z njimi povezanih strukturnih prvin bi bila pomembna osnova za nadaljnje delo, terminologijo pa bi morala določiti skupina raziskovalcev z različnimi izkušnjami.

Naključje je hotelo, da so srednjeveški rokopisi, ki sem jih na začetku svojega umetnostnozgodovinskega raziskovanja vzela v roke, imeli vezave iz 18. stoletja ali celo poznejšega časa. Vezave so bile pravzaprav velikoserijski izdelki in me takrat niso posebej vznemirile; razvidne strukturne prvine so premalo povedale o prvotni, srednjeveški obliki. Vprašanja so prišla pozneje in ob sklopu mogoče 60 vezav iz ljubljanskega samostana nemškega viteškega reda so se dileme o razvoju knjigoveškega dela, razlogih za odločitve itd. zgostile na le nekaj desetletij. Nikjer nisem dobila odgovora, zakaj so vezave iz Žičke kartuzije tako raznovrstne, sem pa z natančnim dokumentiranjem knjigoveških pečatnikov lahko povezala nekatere rokopise »neznane provenience« z nesporno žičkimi.

³⁴ Kos in Stelè (1931), kat. št. 101, navaja dimenzije platnic: 285 x 205 mm; vsebina pa je sedaj natančneje opredeljena, glej <http://manuscripta.at/?ID=1809>.

³⁵ Nekaj folijev tvori slabo palimpsestiran pergament (pravno besedilo, Bologna?). Glede na datacijo rokopisa (1377 in 1378) se kot mogoča razlaga ponuja domneva, da je bilo novo, medicinsko besedilo dosti pomembnejše od pravnega; <http://manuscripta.at/?ID=7385>.

V vezavah je kulturni pomen in spomin, ki pa ne sme in ne more temeljiti na ponavljanju starejših zapisov, marsikateri članek je bil usmerjen k raziskovanju besedila, zgodovinskih notic, slikarskih prvin itd., ni pa se posebej posvetil vezavam. Izhodišče za ta prispevek je – po več kot tisoč pregledanih vezavah iz predbaročnega časa – preprosta ugotovitev, da nam manjkajo specialni katalogi našega gradiva, ki bi vsebovali čim več podatkov o ohranjenih enotah. Tiskanim katalogom se pridružujejo podatkovne baze, ki strežejo tudi potrebam po natančni terminologiji. Oboje, katalogi in terminologija, bodo sčasoma osvetlili in pojasnili marsikaj iz kulturnega kroga knjige, kjer mora imeti ob avtorju, rokopisniku in bralcu svoje mesto tudi knjigovez.

Navedeni viri

Adam, P. (1890, repr. 1993). *Der Bucheinband: seine Technik und seine Geschichte*. München: Saur.

Avguštin Florjanovič, B. (2003). Popis knjižnih vezav. *Knjižnica*, 47(1–2), 109–130.

Avguštin Florjanovič, B. (2017). Restoration of the late-gothic Pontifical by the minimum intervention principle. V N. Golob in J. Vodopivec (ur.), *Bookbindings: theoretical approaches and practical solutions* (str. 251–266). Turnhout: Brepols.

Colombo, P. (1950). *La legatura industriale, artigiana, artistica*. Roma: Edizioni Raggio.

Colombo, P. (1952). *La legatura artistica: storia e critica*. Roma: Edizioni Raggio.

Dolšina, M. (2014). Vzklitje slovenskega terminološkega izrazja: terminološka podoba Fli-sovih Stavbinskih slogov. *Jezik in slovstvo*, 60(2), 51–64.

Dular, A. (2002). *Živeti od knjig: zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Federici, C. in Zanetti, M. (2017). How many Aldine binderies were there?. V N. Golob in J. Vodopivec (ur.), *Bookbindings: theoretical approaches and practical solutions* (str. 121–152). Turnhout: Brepols.

Filipič, I., Goličnik, J., Golob, N., Marinič, D. in Urlep, L. (2012). *Srednjeveške in renesančne knjižne umetnine iz zakladnice Nadškofije Maribor / Masterpieces of medieval and renaissance books from the treasury of the Archdiocese of Maribor*. Maribor: Evropski kulturni in tehnološki center.

Glomar, J. (1937). Iz stare stiške knjižnice. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 18(1–2), 110–131.

Golob, N. (2006). *Srednjeveški rokopisi iz Žičke kartuzije (1160–1560)*. Ljubljana: Narodna galerija.

Golob, N. (2016). Sentence Petra Lombarda v pontignyjskem slogu: Maribor, Univerzitetna knjižnica, Ms 136. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 52, 25–55.

- Golob, N. (2017a). *Na pergamentu in papirju: rokopisi in tiski iz mariborskih zbirk*. Ljubljana: Narodni muzej.
- Golob, N. (2017b). Srednjeveški pergamentni fragmenti v knjižnih vezavah. *Zgodovinski časopis*, 71(1–2), 70–104.
- Golob, N. (2018). The size of the book collection in the Žiče Charterhouse in the late fifteenth century: the evidence of Paolo Santonino. V L. Reynhout in B. Victor (ur.), *Librorum studiosus: miscellanea palaeographica et codicologica Alberto Derolez dicata* (str. 155–172). Turnhout: Brepols.
- Gottlieb, T. (1910). *Bucheinbände: Auswahl von technischen und geschichtlich bemerkenswerten Stücken*. Wien: Anton Schroll Verlag.
- Gspan, A. in Badalić, J. (1957). *Inkunabule v Sloveniji / Incunabula quae in Slovenia asservantur*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Helwig, H. (1970). *Einführung in die Einbandkunde*. Stuttgart: Hiersemann.
- Holter, K. (1969). Einbände aus Wiener-Neustadt und aus dem Zisterziensertift Heiligenkreuz. *Gutenberg-Jahrbuch*, 44, 280–287.
- Juntke, F. (1967). Grossplattenpressungen mittels eines Holzstocks. *Gutenberg-Jahrbuch*, 42, 249–251.
- Kos, M. in Stelè, F. (1931). *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji / Codices aetatis mediae manuscripti qui in Slovenia reperiuntur*. Ljubljana: Umetnostnozgodovinsko društvo.
- Kyriss, E. (1951–1958). *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet. Textband, Tafelband 1, 2, 3*. Stuttgart: Hettler.
- Lackner, F. (ur.) (2006). *Katalog der mittelalterlichen Handschriften bis zum Ende des 16. Jahrhunderts in der Zentralbibliothek der Wiener Franziskanerprovinz in Graz*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Laurin, G. (1959). Zur Einbandkunst des Salzburger Illuminators Ulrich Schreier. *Gutenberg-Jahrbuch*, 34, 234–243.
- Laurin, G. (1961). Material aus steirischen Bibliotheken zur Geschichte der Werkstatt des Wiener Buchbinders Mathias. *Gutenberg-Jahrbuch*, 36, 296–304.
- Laurin, G. (1965). Die gotischen Blindstempel Einbände ehem. Dominikanerkloster Pettau (Untersteiermark). *Gutenberg-Jahrbuch*, 40, 353–361.
- Laurin, G. (1970). Der Binder mit dem Arma-Christi-Stempel: zur Geschichte der Franziskanerbuchbinderei in Graz. *Gutenberg-Jahrbuch*, 45, 359–370.
- Le Goff, J. (2016). *Geschichte ohne Epochen? Ein Essay*. Darmstadt: Philipp von Zabern.
- Lexikon des gesamten Buchwesens*. (1987–2016). Stuttgart: Hiersemann.
- Loubier, H. (1904). *Der Bucheinband in alter und neuer Zeit*. Berlin: Hermann Seemann Nachfolger.
- Lozar Štamcar, M. (2007). Izzivi prevajanja umetnostnozgodovinskih besedil v angleščino. V I. Orel (ur.), *Razvoj slovenskega strokovnega jezika* (str. 721–726). Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- Mairold, M. (1980). Zur Bibliotheksgeschichte der Kartause Seitz. V *Die Kartäuser in Österreich* (Bd. 1, str. 21–47). Salzburg: Universität, Institut für Anglistik und Amerikanistik.
- Mau-Pieper, M. (2005). *Koperte als Einband bei Gebrauchsschriftgut in Mittelalter und früher Neuzeit*. Thesis. Tübingen: Fakultät für Philosophie und Geschichte.
- Mazal, O. (1974). Gotische Bucheinbände aus dem ehemaligen Konvent des Deutschen Ritterordens in Laibach. *Zbornik (Muzej primenjene umetnosti)*, 18, 69–71.
- Mazal, O. (1990). *Königliche Bücherliebe: die Bibliothek des Matthias Corvinus*. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Mazal, O. (1997). *Elemente des Buch- und Bibliothekswesens. Band 16: Einbandkunde*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Pickwood, N. (1995). The Interpretation of bookbindings structure: an examination of sixteenth-century bindings in the Ramey collection in the Pierpont Morgan Library. *The Library*, 17(3), 209–249.
- Reisp, B. (2001). O starih vezavah. V B. Reisp, *Redki stari tiski* (str. 218–219). Ljubljana: Slovenska matica.
- Savinšek, F. (1936/1937). *Slovar strokovnih izrazov za panoge tiskarstva, knjigoveško stroko in reprodukcijo*. Ljubljana: Delniška tiskarna.
- Schmidt-Künsemüller, F. A. (1987). *Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von den Anfängen bis 1985*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Schwenke, P. (1898). *Zur Erforschung der deutschen Bucheinbände des 15. und 16. Jahrhunderts*. V K. Dziatzko (ur.), *Beiträge zur Kenntnis des Schrift-, Buch- und Bibliothekswesens* (str. 114–125). Leipzig: Spingatis.
- Schunke, I. (1974). *Einführung in die Einbandbestimmung*. München: Meister der Einbandkunst, Internationale Vereinigung.
- Smolik, M. (2003). Latinski rokopisni misal. *Knjižnica*, 47(4), 51–62.
- Smolik, M. (2005). Slavenski kodeksi. V J. Boštjančič (ur.), *Slavenski zbornik* (str. 203–212). Vrhnika: Galerija 2.
- Svoljšak, S. (2004). Renesančne knjižne vezave na slovenskih protestantskih tiskih v knjižnici Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani. *Knjižnica*, 48(4), 37–62.
- Svoljšak, S. (2009). Knjižna zbirka p. Žige Škerpina v ljubljanskem frančiškanskem samostanu. *Knjižnica*, 53(1–2), 7–31.
- Szentléleky-Koroknay, E. (1985). Knjigoveške starine Ljubljane in okolice. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 33(2–3), 117–123.
- Van Regemorter, B. (1992). *Binding structures in the Middle Ages: a selection of studies by Berthe van Regemorter*. Brussels: Bibliotheca Wittockiana.
- Vodopivec, J. (1999). Srednjeveške rokopisne vezave: 1. del. *Knjižnica*, 43(4), 101–116.
- Vodopivec, J. (2000). *Vezave srednjeveških rokopisov: strukturne prvine in njihov razvoj / Binding structures on stiff-board manuscripts*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.

Von Rabenau, K. (2008). Internationale Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Einbandforschung des späten Mittelalters. V G. Lanoe in G. Grand (ur.), *La reliure médiévale: pour une description normalisé* (str. 105–116). Turnhout: Brepols.

Žvanut, M. (1988). *Knjige iz 16. stoletja v Knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani / Die Bücher des 16. Jahrhunderts in der Bibliothek des Nationalmuseums*. Ljubljana: Narodni muzej.

ddr. Nataša Golob

Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
e-pošta: natasa.golob@ff.uni-lj.si